

Грищук О.М.

АСТРАГАЛИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ НАСЕЛЕННЯ ДНІПРО-ДОНСЬКОЇ БАБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Реферат: Статтю присвячено дослідженню практики використання астрагалів у поховальному обряді населення дніпро-донської бабинської культури (ДДБК) доби фіналу середньої бронзи. Астрагали (альчики, бабки), які знаходять на похованнях разом з небіжчиком – це окрема категорія поховального інвентарю, що заслуговує на особливу увагу та є окремою темою для ґрунтового дослідження на рівні з іншим реманентом. Актуальність запропонованої теми пов'язана з постійним зростанням зацікавленості у вивченні релігійних уявлень прадавніх народів, а як окремої теми – й можливих міжкультурних запозичень на рівні не лише матеріальної, а й духовної культури. Мета статті – проаналізувати існуючі археологічні, етнографічні та інші види джерел для створення загальної картини поширення астрагалів у похованнях ДДБК та подальшої розробки варіантів інтерпретації використання їх у поховальному обряді. Для досягнення поставленої мети було виконано наступні завдання: розглянуто поховання, в яких серед іншого реманенту трапляються астрагали; продемонстровано наявність у похованнях людей різних статевовікових груп наборів астрагалів з можливими відмінностями за призначенням, в залежності від їх використання; проаналізовано наявність згадок про маніпуляції з астрагалами за відомими етнографічними джерелами; запропоновано варіант історично-культурної інтерпретації археологічних свідочств крізь призму початкових релігійних уявлень та елементів ритуального життя населення зазначеного регіону. Внаслідок дослідження виявлено залежність наявності окремої кількості астрагалів у похованні відповідно до віку померлого. Основними напрямками використання цієї категорії реманенту, за думкою автора статті, є гра та ворожіння.

Ключові слова: фінальний етап середньої бронзи, дніпро-донська бабинська культура, астрагали, поховальний обряд, ритуальні маніпуляції.

Summary: The article presents the research of the use of astragals in a funeral rite of the population of the Dnepr-Don Babyne culture (DDBC) at the time of the end of the Middle Bronze Age. Astragals (fingers, dragonflies) which are found in burials with the dead is a separate category of burial implements which deserves special attention and is a separate subject for a thorough research as well other remnants. The topicality of the subject under consideration is connected with the continuous growth of interest in studying religious ideas of ancient people as a separate subject and also as possible cross-cultural borrowings at the level of not only material but also spiritual culture. The purpose of the article is to analyze existing archaeological, ethnographic and other types of sources to create an overall picture of astragals distribution in burials of DDBC and further investigation of options of interpretation of their use in a funeral rite. To achieve the aim the following tasks have been carried out: burials which among other inventory contain astragals have been examined; the occurrence of astragals sets with possible differences of destination depending on their use in burials of people of different sexual and century groups has been shown; the existence of mentions of manipulations with astragals according to the known ethnographic sources has been analyzed; there has been offered an option of historical and cultural interpretation of archaeological evidences in the light of initial religious ideas and elements of ritual life of the population of the region under consideration. As a result of the research it has been discovered that occurrence of a certain quantity of astragals in a burial depends on the age of the dead. On the opinion of the author of the article the main directions of use of the inventory of this category are game and fortune-telling.

Keywords: the final period of the Middle Bronze Age, the Dnepr-Don Babyne culture, astragals, funeral ceremony, ritual manipulations.

Історія дослідження бабинської археологічної культури починається ще в ХІХ ст. За цей значний проміжок часу у багатьох напрямках її дослідження було зроблено чимало вагомих відкриттів, які поступово змінювали уявлення науковців про можливу долю її населення. Окремим полем для дослідження наразі виступає також духовне життя цієї спільноти, а саме поховальна обрядовість, як важливий елемент для розуміння початкових релігійних уявлень місцевого населення. Не є великою таємницею, що важливим аспектом у

вивченні цього питання виступає поховальний реманент, за наявності якого і в залежності від його складових, наявних у могилі разом з небіжчиком, висувуються різноманітні гіпотези щодо його обрядового призначення, як в цьому житті, так і за його межами – у потойбіччі, серед духів та, можливо, надприродних істот. Саме в такому контексті цікавим і необхідним стає більш глибоке та детальне вивчення однієї з його складових, а саме астрагалів (таранних кісток копитних, які мають різні варіанти назви, наприклад, альчики та бабки), що трапляються у похованнях та, на думку багатьох фахівців, мають власне ритуальне призначення та змістовне навантаження. Саме продовження вивчення цього напрямку стосовно до бабинських пам'яток Дніпро-Донського регіону та загальної проблеми дослідження астрагалів у курганных культурах доби бронзи є метою запропонованого дослідження. Не викликає сумнівів, що шукати культурні паралелі, а отже й можливі витoki релігійних уявлень для людності ДДБК, необхідно не лише в колі археологічних культур, що оточують її географічно та наближені за часом, а й серед тих, що розглядаються в якості можливих осередків її культурогенези. Тому вагомим аспектом у цьому напрямку залишається вивчення не лише археологічних, а й етнографічних джерел. Зважаючи на це, важливим для подальшого дослідження є розуміння існуючих концепцій походження бабинців.

Протягом 60-70-х рр. XX ст. у радянській історіографії поступово оформлюється перша концепція походження бабинської культури. Її автором став С.Н. Братченко. На його думку, поступовий процес формування цього культурного кола відбувався на ґрунті взаємопроникнення степових і лісостепових елементів місцевої катакомбної культури на тлі загальноєвропейської зміни світу культур шнурової кераміки, що стало поштовхом для формування культури нового типу (в подальшому її відносять до посткатакомбної та постшнурової). З часом у нього з'являється також ідея щодо відродження у бабинському поховальному обряді елементів традицій носіїв пізнього етапу ямної культури [Братченко 1971, с. 342-343; 1976, с. 118; 1977; 1985, с. 458]. С.С. Березанською було висунуто концепцію, згідно якої бабинська культура виступає як місцева, а чотири її локальні варіанти відрізняються залежно від підґрунтя, на якому вони формувалися. Важливим елементом в цьому процесі виступають зовнішні імпульси (міграційні хвилі) [Березанская 1986, с. 41-42]. Сутність ще однієї концепції, яку було висунуто В.В. Отрощенко, полягає у просуванні на захід загонів вояків-колісничих синташтинської культури, що спричинило витискання населення середньодонської катакомбної культури й започаткувало процес її трансформації на бабинську [Отрощенко 2002, с. 14]. Не втрачає свого значення й гіпотеза І.Т. Чернякова, який вбачав осередок бабинської культурогенези в Балкано-Дунайському регіоні [Черняков 2001, с. 153]. Найбільш цілісну концепцію бабинської культурогенези запропонував Р.О. Литвиненко, на думку якого утворення бабинського культурного кола відбувалося під впливом одразу двох осередків культурогенези – Кавказького та Карпато-Дунайського, а первинним вогнищем формування цієї спільноти є саме регіон поширення ДДБК [Литвиненко 2009, с. 61; 2009а, с. 28]. Нещодавно ця точка зору знайшла підтвердження на рівні антропологічних даних. Російський антрополог О.О. Казарницький оприлюднив результати дослідження краніології населення бабинської культури. На основі зіставлення краніологічних серій культур середньої та пізньої бронзи Східної Європи він зробив висновок, що “популяція носіїв бабинської археологічної культури формувалась на базі населення східних шнурокерамічних культур за участі колективів, походження яких було пов'язане з територіями Північного Кавказу та Закавказзя” (переклад мій – О.Г.) [Казарницький 2013, с. 76].

Проблема дослідження та інтерпретації поховань з астрагалами вже неодноразово порушувалася в науковій літературі. Р.О. Литвиненко розглядає наявність астрагалів у похованнях ДДБК як місцеву традицію, витoki якої необхідно розшукувати в середовищі катакомбних культур Надчорномор'я [Литвиненко 2005, с. 84]. В.В. Циміданов у своїх працях, присвячених астрагалам у похованнях степових культур Східної Європи доби пізньої

бронзи та раннього заліза, доходить висновку, щодо існування традицій, пов'язаних з цією категорією поховального приданого [Цимиданов 1997; 2001; 2004, с. 53-54, 77-78]. По-перше, він вказує на своєрідну надкультурність цього феномену, по-друге, пов'язує факт наявності астрагалів саме з ритуальними діями, а похованих з ними – до релігійної сфери життя [Цимиданов 2001, с. 236]. Проблема наявності альчиків і гральних наборів у похованнях доби бронзи порушується у працях І.Ф. Ковальнової [Ковалева 1990], С.М. Санжарова [Санжаров 1988], М.О. Стрельник, С.А. Сорокіної, М.А. Хомчика [Стрельник та ін. 2009; 2010], В.Б. Панковського [Панковський 2012, с. 84-89] тощо.

Астрагали, хоча й виступають одним з яскравих елементів поховального реманенту степових культур доби бронзи Східної Європи, трапляються далеко не у всіх похованнях. За останніми даними, у ДДБК астрагалами супроводжується приблизно 4,4% захоронень [Литвиненко 2005, с. 75]. Якоїсь залежності між особливостями курганного будівництва, розташування могили в кургані та її архітектури виявлено не було. Астрагали траплялися як у ґрунтових ямах, дерев'яних рамах, кам'яних скринях, так і в курганных насипах. Серед досліджених матеріалів здебільшого було знайдено кістки вівці, на другому місці – кози, а найрідкіснішими є залишки свині та сайгака. Кількість астрагалів у похованні може сягати від 1 до 150 штук. У дорослих небіжчиків найбільша кількість знайдених таранних кісток складала 7 (чоловіче поховання) та 32 (жіноче). Частіш за все в могилі дорослої людини знаходився лише один астрагал. У похованнях підлітків було знайдено по одному випадку – 1, 6, 18, 50, 115 та 138 астрагалів [Литвиненко 2005, с. 75-77]. Найбільшу кількість астрагалів було відкрито в дитячому похованні 1 кургану 4 Макіївського могильника – 150 одиниць [Гершкович, Шепель 1987, с. 66]. У дитячих похованнях знаходилося по 1, 3, 6, 11, 12, 15, 35, 36, 76, та 100 астрагалів [Литвиненко 2005, с. 77]. Наявність у похованні одного астрагалу є статистично найчастішою, відома у всіх вікових і статевих групах, хоча найбільше – у дорослих чоловіків. Випадки знахідок великих наборів астрагалів є поодинокими та притаманними для захоронень дітей та підлітків. Обробка астрагалів для носіїв ДДБК не була характерною. Серед відомих матеріалів лише в одному випадку частина астрагалів мала сточені грані та нарізки [Татаринів и др. 2003, с. 23]. В інших випадках ніяка обробка таранних кісток не проводилася.

Для ДДБК характерним є розміщення астрагалів всередині могили поряд із тілом небіжчика. Якоїсь сталої системи в цьому не простежено. Астрагали локалізуються в різних місцях: навколо голови, попереду на рівні грудей (так звана зона маніпулювання) [Панковський 2012, с. 84], навпроти живота (зона носіння) [Панковський 2012, с. 84] та колін, в ногах, за спиною, за шиєю, за тазом. У переважній більшості випадків астрагали були згруповані позаду та попереду померлого; у випадках великої кількості покладених таранних кісток, їх укладали у вигляді видовжених скупчень і ланцюжків на долівці могили [Литвиненко 2005, с. 78]. В.В. Цимиданов вважає, що розташування астрагалів у похованні було пов'язано із соціальним статусом померлого. На прикладі поховань представників зрубної КІС він вважає, що у похованнях вищих соціальних щаблів астрагали здебільшого розташовувалися в голові та ногах, а положення перед тілом померлого та позаду було характерно для нижчих шарів суспільства [Цимиданов 2001, с. 219]. Р.О. Литвиненко зазначає, що бабинці демонструють у цьому плані єдину з іншими степовими культурами традицію [Литвиненко 2005, с. 82].

Стосовно використання астрагалів не лише у поховальній обрядності культур доби бронзи, а й повсякденному житті людей, існує чимало підходів. Попри різні думки стосовно окремих аспектів інтерпретації використання астрагалів, майже всі дослідники схиляються до думки, що вони були важливою частиною якихось ритуальних маніпуляцій (гра або ворожба). Враховуючи зростаючу популярність цього напрямку дослідження, авторкою статті висунуто припущення щодо двох напрямів можливого використання альчиків людністю ДДБК:

1. Гра (окремо або у складі гральних наборів з допоміжними засобами у вигляді дошок або дзиг).

2. Реманент для ворожіння чи інших дій, пов'язаних з релігійно-культовою сферою. Серед іншого, в контексті даної інтерпретації, враховується можлива належність небіжчика до соціального прошарку т.зв. “жерців”, людей, обов'язком яких було виконання ритуалів, зокрема пов'язаних із потойбічним світом.

Окрім зазначених положень, цікавим для дослідження залишається також і низка інших питань. Серед них: використання астрагалів, як амулетів для охорони від злих духів і надприродних створінь під час подорожі до потойбічного світу; залежність кількості астрагалів у похованні від віку померлого; зв'язок астрагалів з обрядами ініціації.

Найбільш дослідженою та аргументованою є позиція щодо використання астрагалів для гри. На це вказують чисельні археологічні та етнографічні матеріали. Для кожної людини гра здається невід'ємною частиною життя, особливо в дитинстві. У своїй більшості вона спрямована не лише на розваги, а й на засвоєння дитиною якихось правил, вмінь на навичок, своєрідне навчання під час гри. Поширеною є також думка, що у прадавніх суспільствах гра була невід'ємною частиною ритуальних маніпуляцій, займатися якими мали право лише окремі (посвячені) представники суспільства. Це пов'язували з сакральними знаннями доступними лише обраним.

Гра альчиками була поширена теренами Старого світу. Згадки про них відомі у різних народів Європи та Азії, а історія ігор налічує тисячоліття. Існують різні погляди на класифікацію ігор з астрагалами. Один з них був представлений М.О. Стрельник зі співавторами. Вони розподіляє їх на: 1) гру, коли кожна з кісток при киданні випадала певним боком, який мав закріпити за собою певну кількість очок, що потім складалися разом; така гра була своєрідним попередником гри у кості; 2) астрагали, розкладені у певному порядку, вибивали биткою [Стрельник та ін. 2010, с. 46]. Загалом, на нашу думку, по відношенню до матеріалів ДДБК, використання астрагалів саме для гри також можливо розподілити на два варіанти:

1) використання лише астрагалів для кидання їх на кшталт гральних кісток. У цьому випадку у грі можуть біти задіяні лише 4 боки, які різняться між собою та мають різну кількість очок у разі випадання;

2) використання астрагалів разом з т.зв. допоміжним полем або приладдям (дошки, кістяні палички, дзиги).

Для першої групи притаманне широке використання астрагалів і для ритуальних маніпуляцій, що відкриває додаткові шляхи пошуку. Через те, що грані альчиків візуально не однакові, з шести їхніх боків для гри використовували лише чотири, найбільш стійкі, що зумовлювали сталі положення кістки на гральній площині під час кидання. Короткі бічні боки дуже рідко могли затриматися в такому положенні, тому, скоріш за все, майже або зовсім не враховувалися. А ось останні чотири в такому разі не вимагали спеціального маркування через можливість розрізнити їх наочно. Л.С. Клейн вважає, що перемога в такій грі здобувалася тим, у кого випадала не комбінація з більшою кількістю очок, а з старшинством боків або їх комбінацією [Клейн 2010, с. 334]. Кожен бік альчика мав власну назву (в різних мовах – свої). Навряд чи для такої гри користувалися 1 чи 2 астрагалами, скоріш за все, це були набори у складі від 3 до 7 (як припущення) кісток. Це мало бути зумовлене зручністю одночасного викидання альчиків. У Давній Греції для гри в астрагали використовували набори з 4 або 5 кісток [Стрельник та ін. 2009, с. 35]. Слід зазначити, що такі невеличкі набори могли, серед іншого, використовувати також й для ворожіння.

Якщо ми подивимося на вже вивчені археологічні джерела, то побачимо, що набори в такій кількості астрагалів трапляються у 10 похованнях ДДБК (це 21% від загальної кількості поховань з астрагалами). Набір із 4 астрагалів – у 1 похованні дорослого; з 7 – дорослого чоловіка; з 6 – у підлітка та у дитини; з 3 – у двох похованнях дітей та у похованні, де стаття померлого визначено не було; два набори по 6 кісток та один набір із 7 кісток – у

невизначених похованнях. У визначених жіночих похованнях астрагалів у такій кількості знайдено не було [Литвиненко 2005, с. 77]. Не простежено кореляції таких наборів за віковими групами: вони притаманні як дорослим, так і дітям. Зазначимо, що правила гри (порядок викидання кісток та підрахунку очок) залишаються загадкою через відсутність достеменних історичних джерел.

До другою групи “гральних” астрагалів було віднесено т.зв. набори, до складу яких разом із альчиками входило інше ігрове спорядження. Р.О. Литвиненко вказував на те, що наразі відомо 4 поховання ДДБК з так званими кістяними конусами, разом з якими знаходилися й астрагали [Литвиненко 2005, с. 82]. Один із цих комплексів курган Чотири Брати в цьому плані й досі залишається непевним [Романовская 1975, с. 127]. Один з таких конусів було знайдено В.В. Яценком у бабинському дитячому похованні 2 кургану 7 могильника Юдинський III на правобережжі Нижньої Донщини. У похованні 8 кургану 2 могильника Хамуш-Оба було відкрито “кістяний предмет у вигляді порожнистого конуса. Цей конус був зроблений з проксимальної фаланги великого копитного шляхом загострення її дистального кінця та просвердлення проксимальної суглобної поверхні” [Литвиненко 2005, с. 82]. Зацікавившись визначенням функцій конусів, В.Б. Панковський через експериментальне дослідження зробив висновок, що вони є дзигами, які в окремих випадках входили до гральних наборів разом з астрагалами; одним із таких прикладів є набір з Хамуш-Оби 2/8. Дослідником було реконструйовано процес гри, під час якої необхідно було змінювати положення астрагалів на гральному полі, а саме виштовхувати їх за допомогою дзиги. Астрагали в даному випадку відносять не стільки до грального знаряддя, скільки до виграшу [Панковський 2012, с. 84-85].

Серед іншого “грального” реманенту у похованнях доби бронзи зазвичай фігурують дерев’яні дошки або “таці”. У випадку з бабинцями одним доволі непевним варіантом виступають знахідки 100 астрагалів на долівці кам’яної скрині, а саме на дереві. Автори розкопок вважають, що спочатку кістки знаходились на перекритті могили, а пізніше впали до ями [Ляшко и др. 2004, с. 66]. На відміну від цієї думки, Р.О. Литвиненко висуває припущення, що в контексті поховальної обрядовості астрагали “були покладені саме в могилу, на якийсь дерев’яний предмет, скажімо, блюдо чи тацю” [Литвиненко 2005, с. 77]. В даному випадку кількість астрагалів є завеликою для грального набору та більше схожа на приладдя для ритуальних маніпуляцій, але не можна заперечувати й можливе використання цього набору для ігор. Такий набір припустимо віднести й до комплекту, в складі якого був не лише гральний реманент, а й виграш (приз) померлого. Ще одним прикладом такої знахідки для ДДБК є пласка кам’яна плитка підтрикутної форми, що знаходилася у похованні підлітка разом зі 150 астрагалами у похованні 1 кургану 4 Макіївського могильника; її розміри – 24×12×2 см [Гершкович, Шепель 1987, с. 66]. Деякі дослідники припускають, що це знаряддя використовувалося в якості гральної дошки [Цимиданов 2001, с. 224; Литвиненко 2005, с. 83].

Цікавим для дослідження залишається також поховання 3 кургану Бєєва могила на Донеччині. У похованні дорослого чоловіка (30-35 років) знаходився набір із 7 астрагалів вівці, один з яких знаходився попереду померлого, а шість позаду – на рівні шиї та спини [Полидович 1993, с. 81]. Цікавим є те, що разом з астрагалами у звіті поруч з 5-м астрагалом фігурує “зітліла кістяна загострена паличка” [Полидович 1993, с. 81]. Якщо звернутися до знахідок В.О. Городцова початку ХХ ст., що відносяться до катакомбної культури, то серед матеріалів розкопок 1901 р. в Ізюмському повіті, а саме в с. Шпаківка (поховання 5 кургану 9), серед іншого реманенту було знайдено набір з двох гральних кісток та трьох кістяних виробів. Ці матеріали були окремо досліджені С.М. Санжаровим [Санжаров 1988, с. 140]. Л.С. Клейн відніс ці знахідки саме до гральних наборів. Можливо, що наявність в основному похованні з Бєєвої могили такого знаряддя, як кістяна паличка, вказує на використання цього набору саме для гри. Нажаль, згадувана знахідка не збереглася, тому робити припущення

наразі можливо користуючись лише матеріалами звіту, не маючи можливість перевірити їх, наприклад трасологічно.

Якщо звернутися до прадавньої Ригведи, то там ми знайдемо одну з найяскравіших згадок про гру в кісті (окремі дослідники вважають, що гра з астрагалами та гра в кісті були схожі між собою, а в окремих випадках астрагали використовували найменш заможні представники суспільства, наслідуючи багатіям, а для кочовиків-скотарів кістки стали повноцінною заміною альчиків [Клейн 2010, с. 334; Цимиданов 2001, с. 224; Стрельник та ін. 2009, с. 34-37]). Важка доля людини, залежної від звички грати, відкривається у “Гімні гравця”, де йдеться про азартну гру, звичка до якої поступово знищує людину [Ригведа, X, 34, с. 156-157]. П. Гіро відзначав, що гра в кісті була однією з найулюбленіших для давніх греків: “Гральні будинки траплялися там (в Афінах), незважаючи на суворі заборони законів, на кожному кроці” (переклад мій – О.Г.) [Гіро 1913, с. 96]. Серед матеріалів для виготовлення цих гральних знарядь фігурують не лише кістки тварин, а й слонова кістка та коштовні метали. Окремою грою вважалася саме гра в астрагали. В ній використовували чотири боки кісток, які за кількістю очок відповідали 1 або “пес”, 3, 4 та 6 або “коса”. Такий різновид гри був азартним, а до складу грального набору входило 4 астрагали [Гіро 1913, с. 96-97]. Набори астрагалів знаходять й на теренах античного Північного Причорномор’я (Ольвія та Пантикапей), а також пізніше за часів Київської Русі.

Що ж може значити наявність у похованнях ДДБК астрагалів, що їх, з різним рівнем імовірності, можливо віднести до гральних наборів? Поховальний обряд, разом з обрядом народження та одруження, відносять до обрядів переходу [Геннеп 1999, с. 134-150]. Смерть, в якомусь сенсі, – це перетин кордону між профанним і сакральним світами. А отже перетинаючи цей кордон, людина опиняється в іншому, новому для себе фізичному та духовному стані. Такий перехід мав бути пов’язаний з різними труднощами, змінами. У людей мало би виникнути бажання полегшити небіжчикові цю подорож, забезпечивши його знайомими та дорогими речами. В багатьох культурах до сьогодні в труну небіжчика вкладають особливо важливі для нього речі. В такому контексті гральний набір міг відбивати схильність людини до гри за життя та небажання розлучатися із такою звичкою після смерті. Таким чином, можна припускати, що набори вкладали до поховань “професійних” гравців, можливо, навіть людей, існування яких було частково або повністю пов’язане саме зі грою, яка не мала припинятися навіть у потойбіччі. Можливо, “гральні” астрагали в процесі переходу до потойбіччя набували нового магічно-ритуального значення, ставали не просто знаряддям гри, а й сакральним символом чи оберегом.

Коли врахувати, що ігри ці були переважно дитячими або підлітковими, на що вказує переважна більшість знахідок астрагалів саме в цих похованнях, то це може нести дещо інше змістове навантаження. Наявність грального набору в таких випадках пов’язують з іграшками, невід’ємним компонентом дитинства. Саме ця обставина могла зумовлювати наявність “гральних” астрагалів у цих похованнях.

У будь-якому разі, розглядаючи астрагали в контексті грального знаряддя, слід пам’ятати, що для прадавніх часів гра була не лише розвагою, а в багатьох випадках пов’язувалася з магічними та ритуальними діями. Для багатьох скотарських культур ігри з астрагалами були частиною культу родючості та добробуту й використовувалися під час відповідних ритуальних свят. Цей аспект, але по відношенню до зрубної КІС, був ретельно досліджений В.В. Цимидановим [Цимиданов 2001; 2004]. Дослідник вказує на наявність таких ігор у осетин, таджиків, інших народів Середньої Азії [Цимиданов 2001, с. 222]. Відтак доцільним було б, у випадку дослідження саме поховальної обрядовості, розглядати астрагали не лише як складові гральних наборів, а і як невід’ємну частину ритуального та, можливо, магічного боку життя спільноти, одним з відображень якого виступає поховальний обряд.

Поширеним тлумаченням астрагалів у поховальному обряді степових культур доби бронзи, окрім гри, є їхнє призначення для ворожби. У багатьох випадках ці функції

пов'язують між собою. На це вказує використання астрагалів у країнах Середньої Азії під час обрядових календарних ігор. Та й взагалі, традиція осягати таємниці майбутнього, а й іноді й минулого, була широко поширеною серед різних народів і в різні часи. За такими загальними тенденціями населення ДДБК також не мало би бути винятком.

Думка щодо ритуального призначення астрагалів у степових культурах висловлювалася неодноразово. І.Ф. Ковальова припускала причетність небіжчиків з таких поховань до прошарку “професійних ворожій”, що мали безпосереднє відношення до відправлення місцевих культів. Такі поховання, на її думку, належали жерцям, або людям, посвяченим до таємниць цих культів [Ковалева 1990]. Схожа думка належить також В.В. Циміданову і М.О. Чауру, які вважають, що такі поховання не просто належали окремому соціальному прошарку професійних жерців, цей статус був спадковим, саме тому велику кількість астрагалів демонструють поховання дітей і підлітків [Циміданов, Чаур 1997].

Якщо звернутись до матеріалів ДДБК, то можна побачити наступну картину. 22 із 47 досліджених поховань з астрагалами (тобто 47%) належать підліткам (6 захоронень, або 13%) і дітям (16 – 34%). Більша частка з цих матеріалів – це набори від 11 до 150 кісток [Литвиненко 2005, с. 77]. Якщо ми повернемося до думки, що й “гральні” набори могли використовуватися для ворожіння, то в такому разі набори астрагалів від 3 до 150 (можливе призначення – ворожіння) складатимуть 57% відомих матеріалів. Щоправда, існує вірогідність, що для ворожіння використовувався лише один астрагал, в цьому випадку весь комплекс поховань з астрагалами можливо підвести саме під концепцію “жерців”. Але, в змістовому навантаженні поховальної обрядовості один астрагал міг нести й інше значення.

Як уже зазначалося вище, для багатьох народів астрагали та маніпуляції з ними були пов'язані з уявленнями про добробут і родючість. У народів Середньої Азії наявність астрагалів у будинку мала приносити його мешканцям щастя й багатство. Гра в астрагали згадується також в осетинському епосі, де в руках героїв пальчики, наповнені магичною силою, шляхом зіткнення один з одним виконували різні дії, примушували з'являтися тварин та поле засіяне пшеницею [Нарты 1990, с. 137-138]. Схожі ритуальні дії існували також у монголів під час обрядових свят. Вони були спрямовані на покращення життя людей та панування в їхньому суспільстві добробуту та щастя. Наявність у будь-якому соціумі тих, хто відповідав за виконання цих дій, практично не викликає сумнівів. Навряд чи життя скотарів ДДБК обходилося без подібного роду ритуалів добробуту та осіб, що їх відправляли. Виходячи з цього, стає можливим припущення щодо відношення поховань з астрагалами до категорії служителів культів.

Разом із тим, досліджуючи цю проблему В.В. Циміданов з М.О. Чауром зауважили, що в такому контексті статус (професія) жерця був спадковим, а отже поховання дітей та підлітків – це поховання майбутніх потенційних хранителів цих знань та традицій [Циміданов, Чаур 1997, с. 59]. Можливо у суспільстві ДДБК також існувала система вікової диференціації, в якій мав місце перехід від одного стану до іншого. З цим, скоріш за все, були пов'язані особливі ритуальні дії. Автори також на базі досліджених матеріалів зробили припущення, що таке відношення до молоді умовно можливо порівняти з устроєм ведичного суспільства (хоча в ньому й не було розподілу на вікові класи), а саме з обрядом другого народження [Циміданов, Чаур 1997, с. 55]. Цей обряд проходили брахмани у віці 8 років, кшатрії – 11 років, вайш'ї – 12 років. Цікавим є той факт, що новий період життя починався з учнівства, яке мало тривати 12 років, по закінченню якого брався шлюб [Бешем 1977, с. 174-178]. На підставі цих фактів зроблене припущення, що померлі у віковому інтервалі від 6-7 до 20-25 років могли відноситись до т.зв. “учнів” [Циміданов, Чаур 1997, с. 55]. Таким чином, цю концепцію можливо використати й по відношенню до населення ДДБК, зважаючи на спадкоємність цих культур, а також пам'ятаючи думку про те, що деякі маніпуляції з астрагалами (щоправда в даному контексті згадуються ігри) могли прийти у зрубну культуру саме з середовища бабинців [Циміданов 2001, с. 224].

Погоджуючись із висунутою думкою, все ж таки хочеться відзначити на рівні міркувань, що наявність астрагалів серед супроводжуючого реманенту може бути своєрідним показником незавершеності якихось дій за життя та перенесення їх до періоду посмертного існування. В багатьох культурах існує думка, що смерть – це не кінець, а продовження подорожі. Людина не зникає остаточно, вона лишень набуває іншого стану, а в деяких культурах – переходить до виміру, що дзеркально відбиває світ живих. Лишень як живі не в змозі побачити мертвих, вони так само не бачать живих, а життя там продовжується у тих самих клопотах. Цікавим є те, що подібні уявлення збереглися на різних кінцях ойкумени – у австралійців і серед мисливців тундри, в героїчних епосах яких культурні герої відправляються до поселень померлих, а іноді навіть набувають нових знань [Петрухин 2010, с. 61-62]. Можливо припустити, що віра у продовженні посмертного існування могла бути й у місцевого населення. А відтак астрагали у похованні могли вказувати на необхідність пройти обряд посвяти у новому вимірі, бо цього не встигли зробити за життя. В такому контексті це не просто “учні” – вони займають власне положення у суспільстві та продовжуватимуть виконувати обов’язки й після смерті. Так само це може стосуватися й поховань “жерців”, які продовжуватимуть викидати астрагали на культових святах вже у іншому вимірі.

Ще одне питання, до якого хотілося б звернутися – це поховання, в яких присутній лише один астрагал. Для ДДБК їх відомо 16, це – 34% від загальної кількості. Вони охоплюють всі статевовікові групи – дорослих, підлітків і дітей, чоловіків і жінок. Вони не мають штучно зроблених отворів, тому трактувати їх як амулети важко, хоча цю думку неможна остаточно відкидати. Такі амулети все ж могли використовувати для охорони від злих чар і духів або надприродних створінь під час обрядів переходу. Навряд чи вони слугували для гри, однієї кістки замало й для ворожіння. Але все ж таки вони можуть мати власне змістове навантаження, можливо, в контексті того самого переходу до потойбіччя.

Таким чином, стає зрозумілим, що наявність у похованнях носіїв дніпро-донської бабинської культури такої категорії поховального реманенту, як астрагали (альчики), вказує, скоріш за все, на їхнє ритуальне значення. Найпоширенішою версією їхнього використання залишається гральна. Гра з альчиками була поширена як в Азії так і в Європі, а на думку деяких вчених навіть стала попередником або, в окремих випадках, заміником гральних кісток. Варіації таких ігор різні, до них залучали навіть допоміжні знаряддя – дошки, дзиги або кістяні палички. Не слід забувати, що ігри також могли мати ритуальну або магічну символіку (можливо померлий міг грати у потойбіччі не лише з людьми, а й з духами), а наявність гральних наборів вказувати на пристрасть до гри та перемоги. Ворожіння також мало посідати важливе місце у житті прадавніх людей, а статус жерця, разом з його знаннями, міг переходити, наприклад, від батька до сина або від вчителя до учня, створюючи таким чином своєрідну категорію посвячених у сакральні знання. Астрагали могли бути й маркером вікової диференціації – статусу “учнів”. Вони могли слугувати людині після смерті так, як слугували за життя. Астрагали могли бути й амулетами, що супроводжували людину в її останній подорожі.

Попри існуючі дослідження з означеної проблематики, ставити крапку в цьому питанні ще зарано. Залишається низка аспектів, для вивчення яких необхідно провести більш детальне джерелознавче дослідження не лише бабинських матеріалів, а й передуючих їй археологічних культур, зокрема катакомбних. Серед таких питань: використання астрагалів, як амулетів для охорони від злих духів і надприродних створінь під час подорожі до потойбічного світу; залежність розташування астрагалів у похованні до віку померлого; можливий зв'язок між наявністю астрагалів у похованні з характером смерті людини (для цього бракує ретельних палеоантропологічних досліджень); сумісність астрагалів зі статусом воїна; зв'язок астрагалів з обрядами ініціації та положення астрагалів у похованні (це цікаво розглянути з точки зору комбінацій які “випали” в могилі; їх покладання випадкове чи воно

має значення перемоги або програшу); астрагали, як елемент поховального декору, що супроводжував померлого.

Все це відкриває можливості для подальшого вивчення астрагалів, як елементу поховального обряду населення дніпро-донської бабинської культури.

Грищук О.М.

АСТРАГАЛЫ КАК ЭЛЕМЕНТ ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА НАСЕЛЕНИЯ ДНЕПРО-ДОНСКОЙ БАБИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье исследуются астрагалы, как элемент погребального обряда населения днепро-донской бабинской культуры. Предполагается, что эта часть инвентаря в захоронении несет собственное смысловое значение, а потому является важным элементом всей обрядности. Необходимым является более детальное изучение использования астрагалов как отдельных предметов, элемента погребального декора, в составе игровых наборов, в составе наборов для гадания, как возможных амулетов и охранных символов при переходе в потусторонний мир. Отдельно рассматривается предположительная принадлежность погребенных с астрагалами к разным социальным группам. Используя не только археологические, но и этнографические источники рассматривается место манипуляций с астрагалами в повседневной и религиозной жизни народов Европы и Азии. Анализ существующих материалов дает возможность проследить зависимость количества таранных костей копытных в захоронении от возраста умершего. Чаще большое количество астрагалов встречается в захоронениях детей и подростков, в то время как у взрослых – это только один астрагал, в редких случаях – несколько. Все это дает материал и возможности для дальнейших исследований погребального обряда ДДБК.

Ключевые слова: финальный этап средней бронзы, днепро-донская бабинская культура, астрагалы, погребальный обряд, ритуальные манипуляции.

Gryshchuk O.M.

ASTRAGALS AS AN ELEMENT OF THE FUNERAL CEREMONY OF THE DNEPR-DON BABYNE CULTURE POPULATION

The article analyzes astragals as an element of the funeral ceremony of the population of the Dnieper-Don Babyne culture. It is supposed that this part of burial implements carries its own semantic value, and therefore is an important element of all the ceremonial rites. It is important to study the usage of astragals as separate objects, an element of the funeral decorations, as a part of game sets, as a part of fortune telling sets, as possible amulets and protective symbols during transition to the other world. A presumable belonging of the buried with astragals to different social groups is separately considered. Making use of not only archaeological, but also ethnographic sources the place of manipulations with astragals in everyday and religious life of the people of Europe and Asia is considered. The analysis of existing materials makes it possible to track the dependence of the number of ankle bones of hoofed animals in a burial from the age of the dead. More often a large number of astragals is found in burials of children and teenagers while adults have only one astragal, several in rare cases. All this gives a material and opportunities for further researches of a funeral ceremony of DDBC.

Keywords: the final period of the Middle Bronze Age, the Dnepr-Don Babyne culture, astragals, funeral ceremony, ritual manipulations.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Березанская С.С.** Культура многоваликовой керамики / С.С. Березанская // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 5-43.
- Бондаренко Г.В.** Повседневная жизнь древних кельтов / Г.В. Бондаренко. – М., Молодая гвардия, 2007. – 396 с.
- Братченко С.Н.** Пам'ятки багатовалякової кераміки / С.Н. Братченко // Археологія Української РСР: в 3 т. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 334-344.
- Братченко С.Н.** Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы / С.Н. Братченко. – К.: Наук. думка, 1976. – 251 с.
- Братченко С.Н.** К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) / С.Н. Братченко // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 21-42.
- Братченко С.Н.** Культура многоваликовой керамики / С.Н. Братченко // Археология Украинской ССР: в 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 451-458.
- Бэшем А.** Чудо, которым была Индия / Пер. с англ. Г. Бонгард-Левина. – М.: Наука, 1977. – 616 с.
- Геннеп А., ван.** Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / Пер. с франц. Ю.В. Ивановой, А.В. Покровской. – М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 1999. – 198 с.
- Гершкович Я.П.** Макеевский курганный могильник эпохи бронзы / Я.П. Гершкович, Е.А. Шепель // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 58-74.
- Гиро П.** Частная и общественная жизнь греков / Пер. с франц. Н.И. Лихаревой. – Вып. 3. – СПб.: Издание Т-ва О.Н. Поповой, 1913. – 120 с.
- Гуляев В.И.** Погребальные памятники и погребальная обрядность: проблемы анализа и интерпретации / В.И. Гуляев, В.С. Ольховский // Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. Сборник статей. – М.: Восточная литература, 1999. – С. 10-18.
- Горбач О.** Наші давні ігри / О. Горбач // Пам'ятки України. – К., 2001. – № 1-2. – С. 22-32.
- Жуковская Н.Л.** Категория и символика традиционной культуры монголов / Н.Л. Жуковская. – М.: Наука, 1988. – 194 с.
- Казарницкий А.А.** Краниология населения бабинской культуры / А.А. Казарницкий // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – № 2 (21). – Тюмень: Изд-во ИПОС СО РАН, 2013. – С. 70-78.
- Клейн Л.С.** Время кентавров. Степная прародина греков и Ариев / Л.С. Клейн. – СПб.: Евразия, 2010. – 496 с.
- Ковалева И.Ф.** Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке / И.Ф. Ковалева. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1981. – 78 с.
- Ковалева И.Ф.** Срубные погребения с наборами альчилов / И.Ф. Ковалева // Исследования по археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1990. – С. 59-71.
- Литвиненко Р.А.** Об одной параллели в погребальном обряде скотоводческих племен эпохи бронзы Днепро-Донецкого региона / Р.А. Литвиненко // Матеріали вузівської наук. конф. професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи. – Кн. 1. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 1997. – С. 10-13.
- Литвиненко Р.О.** Поховання культурного кола Бабіне з астрагалами / Р.О. Литвиненко // Древности 2005. – Харьков: ХИАО; НМЦ "МД", 2005. – С. 74-86.

Литвиненко Р.О. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабіне / Р.О. Литвиненко // МДАСУ. – № 9: Від неоліту до киммерійців. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2009. – С. 44-90.

Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабіне (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04 – “Археологія” / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009а. – 32 с.

Ляшко С.Н. Курганные могильники Днепровского Надпорожья (Ясиноватое, Днепровка, Петро-Михайловка) / С.Н. Ляшко, З.Х. Попандопуло, О.В. Дровосекова. – Запорожье, 2004. – 178 с.

Нарты. Осетинский героический эпос. Кн. 2 / Под ред. У.Б. Далгат. – М.: Наука; Главная редакция восточной литературы, 1990. – 492 с.

Отрощенко В.В. Історія племен зрубної спільності: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04 – “Археологія” / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2002. – 33 с.

Панковський В.Б. Лолінсько-бабинська дзига / В.Б. Панковський // ДАЗ. – 2012. – № 16. – С. 77-99.

Петрухин В.Я. Загробный мир. Мифы о загробном мире: мифы разных народов / В.Я. Петрухин. – М.: Астрель, 2010. – 416 с.

Полидович Ю.Б. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области / Ю.Б. Полидович // АА. – № 2. – Донецк, 1993. – С. 35-98.

Ригведа. Мандалы IX-X / Под ред. Т.Я. Елизаренковой. – М.: Наука, 1999. – 560 с.

Романовская М.А. Работы Багаевского отряда / М.А. Романовская // АО 1974 г. – М., 1975. – С. 127-128.

Санжаров С.Н. Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями / С.Н. Санжаров // СА. – 1988. – № 1. – С. 140-159.

Стрельник М.О. Гральні кості (II тис. до н.е. – XIV ст. н.е.) з колекції Національного музею історії України / М.О. Стрельник, М.А. Хомчик, С.А. Сорокіна // Археологія. – 2009. – № 2. – С. 34-49.

Стрельник М.О. Ігри давнього населення України / М.О. Стрельник, С.А. Сорокіна, М.А. Хомчик // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Т. 101: Теорія та історія культури. – С. 46-54.

Субботин Л.В. Археологические древности Буджака. Курганная группа у с. Лиман / Л.В. Субботин, Г.Н. Тоцев. – Запорожье, 2002. – 105 с.

Татаринов С.И. Археология Бахмутского края / С.И. Татаринов, С.И. Федяев, С.А. Федотов. – Артемовск, 2003. – 64 с.

Цимиданов В.В. Погребения с астрагалами срубной культурно-исторической общности / В.В. Цимиданов, Н.А. Чаур // Древности Подонцовья. – Луганск, 1997. – С. 50-61.

Цимиданов В.В. Астрагалы в погребениях степных культур Восточной Европы эпохи поздней бронзы и раннего железа / В.В. Цимиданов // АА. – № 10. – Донецк, 2001. – С. 215-248.

Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества / В.В. Цимиданов. – Донецк, 2004. – 204 с.

Черняков И.Т. Рец. на: Балагури Э.А. Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. – Ужгород: УжНУ, 2001. – 392 с. / И.Т. Черняков // Археологія. – 2001. – № 4. – С. 149-154.